

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Ситий*

●

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЦЕХ КАЛАЧНИКІВ (1711—1900 рр.)

Щодо питань, які регулювали організаційний, загальнолюдський та релігійний бік цехової організації (взаємодопомога, обрядові дії, підтримка церкви, благодійність тощо), то, безумовно, вони вирішувались на зразок інших цехів та звичаєвим правом. Ось як про це писав у своєму підтверджувальному листі шевському цеху містечка Літок від 31 грудня 1770 р. ігумен Видубецького монастиря Іаков: «...в оном игумена Пахомія листе или фундуше вираженный порядок между братством цеху ремесла шевского, по иных братств порядку церковному, и по их стародавнему в ремесле обычаю постановленный, и мною усматруется быть».¹⁴

До важливих питань належали вибори керівництва цеху, т. зв. «ради», «уряду», яке складалося з цехмістра, 2 старших братів, ключника, а з 1785 р., це управний старшина та 2 старшинських товариша. Це що стосується Новгород-Сіверського цеху, але на Лівобережжі існували і інші варіанти. Наприклад, рада Мглинського цехового товариства складалася з 1 цехмістра, 1 старшого товариша, 1 шафара,* 1 ключника,¹⁵ Літківським цехом шевців керували цехмістр, 2 столових брата, ключник,¹⁶ у Глухівському різницькому цеху — 1 цехмістр, 2 старших брата, 1 ключник, 1 молодший брат,¹⁷ у Глухівському калачницькому цеху — 1 цехмістр, 1 старший брат, 1 ключник,¹⁸ такий же склад був у Воронізькому ткацькому цеху,¹⁹ Кролевецькому²⁰ та Коропському ковальських цехах.²¹ Наведені приклади підтверджують думку, що для цехового ладу України були характерні розпливчастість, невиразність, строкатість та розмаїття форм як відбиток ступеня розвитку тогочасного українського суспільства і економіки.

* Продовження. Початок див. № 1.

14 ЧІМ — інв. № АД 2267.

15 ЧІМ — Книга Мглинського цехового товариства. — інв. № ВП 1474/29.

* Василь Балущок отожнює ключника і шафара, що, як бачимо, помилково. Див.: Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — с. 20.

16 ЧІМ — інв. № АД 2267.

17 ЧІМ — інв. № АЛ 441.

18 ЧІМ — інв. № АЛ 371.

19 ЧІМ — інв. № АЛ 336.

20 ЧІМ — інв. № АЛ 510/13.

21 ЧІМ — інв. № АЛ 510/14.

Але повернемося до Новгород-Сіверського. Безумовно, центральною фігурою цехового «уряду» був цехмістр (в книзі також зустрічаються назви «пан», «чекмістр»).

При його обранні висувалися високі вимоги. Треба було вибирати, як писав Пахомій Подлузький, «мужа статечного, розумного и уважного, порядок свого, ремесла добре ведомого и ведлуг того порядку братство пристойне исправляющего абы ни в чем жадной не мел наганы»,²² і як правило, «з межи себе». Так було і у новгород-сіверських калачників. Нами зафіксовано прізвища 61 цехмістра та управної старшини (цей підрахунок неповний, бо в книзі відсутні записи за 1738, 1752, 1755, 1779, 1784, 1785, 1793, 1807, 1814, 1823, 1828, 1835, 1840, 1844, 1845, 1851, 1854—1856, 1866—1867, 1871, 1877, 1879, 1884—1885, 1887—1890, 1892, 1896, 1898—1899 рр. Загалом ще перші дослідники цехових книг вказували, що книги «велись непорядочно», а записи в них «нерегулярні».²³). Обирались вони частіше за все з числа старших братів, або ключників. Наприклад, Лазута Йосип у 1743—1746 рр. серед старших братів, а у 1747—1749 рр. він вже цехмістр, Пушок Степан у 1731 р. — ключник, у 1740—1742 рр. — цехмістр. З наведених прикладів бачимо, що важливий був і строк перебування у цеху. За станомознакою всі цехмістри були міщанами. Обирали їх на рік* зборами всіх ремісників у вересні місяці, про що робився відповідний запис у книзі: «Року 1719 месяца септеврия Я, Павел Семенович Картушенок постановлен естем цехмистром от всей братии старшой и меншой и принял от Григория Лопаты цахмистра бывшего готових грошей зол. полтораста и десят зол.». Надалі термін виборів був перенесений на січень місяць. Якщо цехмістр задовольняв братчиків, то його переобирали по кілька разів, наприклад Короткий Іван Андрійович був цехмістром 7 разів, Свердлій Яків — 5 разів тощо.

Цікаво, що у новгород-сіверському цеху калачників існував інститут наказного цехмістра. Він виконував обов'язки постійного цехмістра у разі його відсутності, як-от: Єфим Романов був наказним у червні 1759 р.

А які ж обов'язки були покладені на постійного цехмістра? Він стежив за непорушністю «установ», контролював фінанси, клопотався за цехове майно та атрибутику, розглядав скарги між братчиками, пильнував за відбуванням «молодчества», представляв інтереси цеху у відносинах з владою та іншими верствами населення; очолював цеховий уряд при прийомі нових членів, дбав про правильне ведення цехової книги та здійснення цехових обрядів тощо. Але, безумовно, компетенція цехмістра була обмеженою, що впливало із засилля влади козацької старшини, яка намагалася взяти під свій контроль всі сфери міського життя. Так, без згоди сотника та вїта обрання цехмістра було неможливим, наприклад, новгород-сіверський сотник Федір Яісовецький та вїт Іван Семенович «благословили» обрання цехмістром Йосипа Лазаровича у вересні 1720 р. Ще виразніше про обмеженість влади цехмістра йдеться у книзі Глухівського цеху. Він «повинен толко малие справки отправовать... а больше к нам старшим отсылать»,²⁴ — вимагають у «Листі за заведение цеху резницкого» глухівські сотник, отаман, вїт. Та все ж у своєму цеху цехмістр мав велику владу, що призводило до зловживань, порушення цехових правил з його боку. Особливо це стосувалось процедури вступу до цеху родичів цехмістра та відбування

22 ЧІМ — інв. № ВП 1474/83.

23 Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавшине // Киевская старина. — 1885. — № 9. — С. 159—160.

* На річний строк вказує і Ігумен Іаков. — ЧІМ — інв. № АД 2267.

молодчества. Так у книзі зафіксовано, що цехмістр Йосип Лазута відбув молодчество не «по правде», а у 1804 р. управний старшина Іван Волох відмовився сплачувати вступний внесок та відбувати цехові повинності за свою другу жінку на підставі того, що все сплачено і відбуто за першу жінку, а також через «єго ежечастого служенія управе и управным старшиною».

Допомагали, цехмістру так звані старші брати. Разом з ним вони розглядали питання вступу до цеху та відбування молодчества, брали участь в обранні нового цехмістра. Фактично на них була покладена функція громадського нагляду за діяльністю цехмістра, захисту інтересів рядових членів цеху. Обирались вони серед майстрів, які тривалий час перебували у цеху і були відомі своїми високими людськими та професійними якостями, походили з родин ремісників, з діда-прадіда. Саме з них найчастіше висувалися цехмістри, ключники і навпаки, серед старших братів ми бачимо колишніх цехмістрів та ключників. Наприклад, Пророк (Пророченко) Оникій Андрійович вступив до цеху у 1747 р., у 1755—1757, 1761—1762 рр. — обирався цехмістром, у 1758—1760, 1763—1769 рр. був старшим братом, вперше ж це прізвище ми зустрічаємо ще у 1731 р., а остання згадка у 1795 р. З наведеного прикладу можна зробити висновок, що в разі сумлінного виконання своїх обов'язків існувала практика неодноразового переобрання старшого брата, але формально цей строк обмежувався, мабуть, роком і був пов'язаний з обранням нового цехмістра, хоча, безумовно, існувала ротація старших братів протягом року, наприклад — у 1762 р. був такий склад старших братів: у лютому та грудні Харитонов (Халимонов) Мина та Малик Іван, у липні — Харитонов (Халимонов) Мина та Козачок Пантелеймон. Вище ми вже вказували, що найчастіше зустрічається саме такий склад — 2 старших брати, але були і відмінності.* У січні 1744 р. згадується лише 1 старший брат, те саме у березні 1759 р., у липні 1770 р., у листопаді 1822 р.

Це вказує на те, що справи могли розглядатися і в разі відсутності одного з братів. З 1749 р. цей склад розширюється до 3 братів, а у 1753 р. — 4 брати, та найбільший склад зафіксовано у 1745 р. — 5 братів. Причини такого розширення складу незрозумілі.²⁵ Остаточної його стабілізації відбувається з 1772 р., коли ми зустрічаємо прізвища 2 братів. Останній відгомін багаточисельності цехової ради ми зафіксували у 1881 р., коли вступний запис був засвідчений управним старшиною, 2 старшинськими товаришами та 3 «записними» майстрами.

Важливе місце у керівництві цеху посідав ключник. Перша згадка про нього належить до 1711 р., а остання до 1813 р. Він виконував бухгалтерські функції, тобто відповідав за лічбу цехових грошей, на що вказує прикметник «ряховний» відносно цієї посади, входив до складу цехової ради* і брав участь у розгляді питань про прийом нових братчиків, про відбування молодчества, про будівництво цехових споруд тощо. Обирали ключника серед майстрів, які довго перебували у цеху, але у другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. це правило почало порушуватись, наприклад: Лаврен Ситий вступив до цеху 2 березня 1802 р., а вже 8 липня 1803 р. ми бачимо його ключником. Строки перебування на цій посаді були різні: у 1748 р. згадуються 3 ключники — у липні — вересні — Іван Коротченко, у травні — Мирон Жук, у березні — Іван Савостін; у 1764 р. — лише один — Турок Тимофій.

24 ЧИМ. — інв. № 441.

* У 1731—1742 рр. До цехової ради входив 1 старший брат і 1 «меньшой».

25 В. Балущок пов'язує чисельний склад керівництва цеху з рівнем розвитку цехового ремесла у конкретному місті, але це звужене і одностороннє пояснення.

* Перша згадка про це у 1731 р., а постійно фіксується з 1742 р.

У 1767—1771 рр. була порушена чоловіча монополія на владу. Протягом цих років нами зафіксовано 7 жінок-ключниць. Цей факт спростовує висновок про те, що лише чоловіки обирались у керівництво цехів, які склалися з чоловіків і жінок, або виключно з жінок.²⁶

Вважається, що посада ключника, як і інші виборні посади, була почесною.²⁷ Так, мабуть, було у XVII — I пол. XVIII ст. ст., але після введення в дію «Ремесленного положения» 1785 р. статус ключництва змінюється. Воно переходить у категорію цехових повинностей поряд з молодством. Вперше цей факт у книзі зафіксований у 1798 р., коли Єрка Антон відбув молодчество і ключництво. З'являється практика відбування цієї повинності наперед, як це зробили у 1805 р. Шушпаний Петро з жінкою, хоча частіше це робили після остаточного вступу до цеху протягом кількох років згідно з потребами цеху, наприклад: Кубраков Дмитро прийнятий у цех 6 липня 1802 р., а відбув ключництво у 1805 р. Строк відбування цієї повинності був досить тривалий. Антипенков Федір відбував її з 1 січня 1804 р. по 26.03.1805 р.

Дуже близько до цехової ради стояв цеховий писар. Він відповідав за всю канцелярську справу, вів цехові книги, ділове листування тощо. Потреба у ньому була дуже велика, бо переважна більшість населення у той час була неписьменна.²⁸ Наймала писаря цехова рада на рік з відповідною платнею і умовами, що фіксувалися у цеховій книзі: «1723 году месяца генваря 2 числа за цехмистра Матвея Артемовича и при братии всей старшой и меншой Я Тимофей Товарнецкий стал писарем у их двор братерской на год за двадцать алтин». Такі умови були, якщо цех наймав сторонніх людей, але, бажаючи зекономити гроші, цех примушував виконувати обов'язки одного з письменних братчиків: «1744 года месяца июня с первых чисел стал писарем Иван Тихонов на год по приговору п: цехмистра Есифа Бика с братиею и жебы бил во всем послушным». Існувала також практика, коли братчик виконував обов'язки писаря замість **цехової повинності**: «Року 1729 декамрия Иван Матвеев Коровякин зят за млодчество писал Ч[еки] год за п: ц: Самойла Яковича и зо всею братиею». Ця тенденція отримала розвиток у XIX ст.: «1817 года апреля 8 числа поеднал цех губернский регистратор Мануил Чалой с тем, чтобы послужить для братии год писарем... и млодчества не ходит». У цьому столітті мала місце практика безплатного виконання деяких обов'язків писаря за сумісництвом за умови прийняття до цеху без виробництва хлібобулочних виробів: «1827 года октября 13 дня поеднал цех служащий в Новгарадско-Северском магистрате при письмених делах сограждан Ефим и жена его Александра Довбишова... за производимие им Довбишом отписки по бумагам сей калашницкой управы па постройку shops и протчие...». Строк служби писарем міг бути і значно більший за рік. Так у 1761 р. міщанин Іван Малковський сплатив внесок за вступ до цеху своєї дружини «за уговором таковым, что служит в их цеху братском писарем три года и из того на расход братский и на напиток выключено денег пятьдесят копеек...». В разі відсутності писаря записи у цеховій книзі робив сам братчик, якщо був письменний, або залучались сторонні люди, наприклад, 30 жовтня 1753 р. вступні записи до цеху зробив Апанас «інтелидатор» (брошуровщик, виготовляв також книжкові палітурки). Записи 50-х рр. XVIII ст. свідчать про те, що, можливо, у ці часи писар входив до складу цехової ради, бо ми бачимо його прізвище

26 Балушок В. — С. 15.

27 Балушок В. — С. 20.

28 Балушок В. — С. 20. Це ж підтверджується даними «Мазепиної книги» (ЧІМ — інв. № АЛ 501/17): під сказкою батуринських міщан від 3.01.1726 про стан Батурина — 30 прізвищ і жоден з них не зміг підписатися!

серед прізвищ цехмістра, старших братів та ключника, коли розглядалась справа вступу нового члена цеху. Важлива роль писаря пояснювалась також тим, що він робив у цехову книгу записи, які мали юридичне значення, бо закріплювали статус людини, що було дуже важливо у Середньовіччі, це з одного боку, а з другого — вони мали сакральне-ритуальне значення.²⁹

(Далі буде).

29 Балушок В. — С. 21, 30, 75, 81—82.